

հայ հայ

ՍՈՒՊԱՐԵԱՆԱԶԳ.

ՎԱՐԺԱՐԱՆ

ՏԵԼԻՈՊՈԼԻՍ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՏՄԱՅԵԱԿ

ԽՄԻՐԵԱՆԻ

1934

ՏՊ.Մ.Գ.

(47.925)

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ.

Բնական նկարագիր

Սնունդ, Բաժանու մները. - Հայաստան կը կոչուի այն երկիրը, ուր հայերը իբրև սգգ ապրած են դարերէ ի վեր, եւ ունեցած են իրենց կառավարութիւնը:

Օտարները մեր երկիրը կոչած են Արմէնիա կամ Հրմէնիստան, իսկ զմեզ անուանած են Արմէն կամ Հրմէնի:

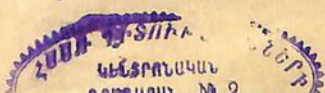
13786

Պատմական հայաստանը բաժնուած էր երեք գլխաւոր մասերու. 1.- Մեծ Հայք, 2.- Փոքր Հայք, և 3.- Միջագետք Հայոց:

Հայաստան միշտ միեւնոյն տարածութիւնը չէ ունեցած: Երբեմն եղած է Իռլորովին անկախ, երբեմն կիսանկախ, և երբեմն դրացի մեծ պետութիւններու միջև բաժնուած:

Այսպէս: Մեծն Տիգրանի օրով, Մեծ և փոքր Հայքերու ընդհանուր տարածութիւնն էր 357 900 ֆառ. փշմ. որուն 220.000 ֆառ. փշմ. մեծ Հայքին և 137. 900 ֆառ. փշմ. ալ փոքր Հայքի տարածութիւնն էր: Հայաստանի երկայնութիւնն էր՝ արեւելքէն արեւմուտք, 1000 փշմ. իսկ լայնութիւնը՝ հիւսիսէն հարաւ 525 փշմ.:

Մինչև 1918 թուականը Հայաստանը չէր ներկայացներ անկախ պետութիւն մը, այլ բաժնուած էր երեք պետութիւններու՝ Թիւրքիոյ, Ռուսիոյ և Պարսկաստանի միջև և կը կոչուէր Թրքական Հայաստան, Ռուսական-Հայաստան,

և Պարսկական-Հայաստան: 1918 ին Ռուսական-Հայաստանի մէջ հաստատուեցաւ անկախ Հայ Պետութիւն՝ Հայաստանի Հանրապետութիւնը, որ 1920 էն ի վեր կը գրտնուի Ռուսոյ գերիշխանութեան ներքէն և կը կազմէ Խորհրդրդային Հայաստանի կիսանկախ հանրապետութիւնը:

Դիրքը.—Հայաստան կը գտնուի արևելեան երկայնութեան 36-45 և հիւսիսային լայնութեան 36-42 աստիճաններուն միջև:

Հայաստան լեռնոտ երկիր մը ըլլալով և գտնուելով միանգամայն Սև, Կասպից և Միջերկրական ծովերուն միջև, կազմած է տեսակ մը լեռնակղզի, Ծովը մակերեսէն 3-8000 ոտք հարձրութեամբ: Այս կեդրոնական հարձրութիւնը կ'ընէ աստիճանաբար, քանի սակման աւայրերուն մետեմաքի կը տեսնենք, ինչ Հայաստանը լեռնաբաշտ մըն է, զոր եւրոպացիները կը քոչեն Հայկական հարձրաւանդակ:

Սակման.—Հայաստանի սակմաններն են. հիւսիսէն միաստան, Աղուանի և Կիւր գետ, հարաւէն Ասորիստան և Միջագետք, արևելէն Մարաստան, Ասորպատական և Կասպից ծով. և արևմուտքէն Կապադովկիա եւ Պոնտական լեռները:

Կլիմա.—Հայաստան լեռնուտ և ծրառատ երկիր մը ըլլալով, այլազան կլիմա մ'ունի: Իաջտերուն մէջ, —

Ժողովներին տալ ու մեղմ են . իսկ հարձրերը հուրտ, չոր
 և խիստ : Հայաստանի մէջ տեղեր կան ուր՝ մշտնջենական
 գարուն և ամառ կը տիրէ, ինչպէս Հայկական միջագետքի
 իսկ տեղերալ կան ուր խիստ ու երկարատեւ սառնամանիկ
 կը տիրեն, ինչպէս լեռներուն գագաթները և կողերը : Չմե-
 ուղ Հայաստանի մէջ տեղեր կան ուր կը տեւէ 6-8 ամիս
 մինչև մէկ մարդ աշափ ձիւն կու գայ, մանաւանդ հարձր
 Հայքի մէջ (կարին) ուրիշ տեղեր 5-4-3 ամիս, կամաւելիքի :

Օրը՝ ամէն տեղ առողջ է, որովհետև չոր է : Մեր եր-
 կիրը մեծ Ծովերէն հեռու ըլլալուն և իր չորս կողմը Բար-
 ձր լեռներով շրջապատուած ըլլալուն համար, ծովէն
 փչող խոնաւ հովեր չունի, և անձրևներ չի կը
 տեղան : Անձրևի տարեկան միջին խտու թիւը կէս
 մէրր խորանարդ հաջիւ կը Բարձրանայ :

Հայաստանի կլիման ցամաքային է, այսինքն չոր
 և խիստ, ձմեռը շատ ցուրտ, ամառը շատ տաք,
 Բայց տանելի կլիմա մըն է :

Հայաստանը իր կլիմային, իր տեսարաններուն
 գեղեցկութեան պատճառաւ նմանցուցած են Գուրգեր իսթի :

Հայաստանի բոյսերը. - Հայաստան ամէն տեսակ
 կլիմայի յատուկ բոյսեր ունի : Տաք կլիմայի, Բարեխա-
 ղը և ցուրտ կլիմաներու յատուկ բոյսեր ու տունկեր

կը գտնուի մեր երկրին մէջ և կրնան ածիլ: Հողը շատ
բարեբեր է և շատ յարմար երկրագործութեան և անասնոց
պահութեան:

Հայաստանի լեռներէն շատերը զրկուած են անտառ
ներէն և ծածկուած են հարուստ արօտատեղիներով:
Հիւսիսային լեռները ընդհանրապէս անտառաւոր են, եւ
կը բուսանին հընին, մայրի, կաղնի, ընկուզի, հաճարի ևն ծա-
ռեր և Տօրոնի տունկը:

Պաշտերուն և Բարձրաւանդակներուն վրայ կ'անին
ցորեն, գարի, վարսակ, հաճար, Բամպակ, կանեփ, վուշ,
ժխախտ, գխտոր, ափրոն, եգիպտացորեն ևն: Ունի
ամէն տեսակ պտղատու ծառեր և ծաղիկներ: Ձրանաւոր
են ծիրանին, կեռասենին, Տանձենին, խնձորենին, որթա-
տունիք, սալորենին, թուզը, ձիթենին, գեղձը, թուրը,
նուշը, նուռը, սերկեւիլը, Բալը ևն: Ունի եղևներէն
կ'անին էութիա, սիսեռ, ուլոռն, ոսպ, Բակըլայ: Բան
ջարեղէններէն՝ կաղամբ, Գետնախնձոր, սոխ, սխտոր, ճակ-
նդեղ, ճմերուկ, սեխ ևն: Ծաղիկներէն՝ վարդ, շուշան,
կակաշ, սեխակ, յաւսիկ, աղբրանցարիւն, անթառամ ծա-
ղիկ, Բժշկական Բոյսեր ևն:

Հայաստանի կենդանիները. Հայաստանը հարուստ
է նաև կենդանիներով: Մեր երկրի լեռներուն և անտառ

ներում մէջ կ'ապրին արջ, գայլ, աղու-խ, բորենի, վա-
րաջ, այծեամ, եղնիկ, եղջերու, կուզ, կզափն, նապաս-
տակ, ձագար, սամուր, վայրի խոզ և այլն:

Թռչուններով ալ շատ խորուստ է մեր երկիրը, ուր
կ'ապրին արօսը. կարապը. ձայը, վայրի բագը. սագը-
փասիանը, սիրամարգը, կռուներ, արագիւր, կափու-
աղաւնիք, ճիծեռնակը, սոխակն ու քեղծանիկը և ն. թի-
ղնտանի թռչուններէն կան, հաւ, Ընդհաւաւ, արաղաղ-
բար, սագ. ևն:

Միջատներէն յայտնի են մեզու-ն. շերամ որդը. և որջան,
կարմիրը. որմէ կարմիր գոյն կը պատրաստեն:

Ղնտանի կենդանիներէն կան եղ, գոմէշ, կով. այծ.
ոչխար, ջորի, ուղտ, ձի և կատուն: Նշանաւոր է եղա-
հայաստանի նժույզը և վանի կատուն, իր երկար և փա-
փուկ ճագերովը:

Հայաստանի լեռն ու գետերը խորուստ էին ձուկերով.
նշանաւոր են Տառերը. կարմրախայտը. կոլակը. վաճառ-
ձուկը և այլն:

Հանքերը. — Հայաստան ունի խիստ օգտակար
և թանկագին հանքեր: նշանաւոր են կողբի, կարպուսնի,
նախիջլեանի և Մուշի աղու ճակի հանքերը: Միւսիքի և
Հօռի պղնձահանքերը, Մուշի, վանի և Զրզրու մի-

Նաւթականները, որոնք չեն շահագործուած, Օլիգիի ած-
խականները ևն: Սուստու թեամբ կը գտնուի ծծումբ,
մարած հրաբուխներու մօտ, պղինձ, երկաթ, կապար,
արծաթ, ոսկի, քրոմ պաղլեղ և այլն:

Քարականներու տեսակէտով ալ շատ հարուստ է մեր
երկիրը. կան կայծքարի, մարմարիոնի, ծիրանաքարի, կրա-
նիթի, սու մարի, թերթաքարի, քուղաքարի, չեշաքարի,
վիմագրաքարի, հայկաւի, հայքարի, բիւրեղաքարի և
շինութեան քարերու հանքեր:

Նշանաւոր են նաև մեր երկրի հանքային քուրերն ու
ջերմուկները, որոնց մէջ յայտնի են կարնոյ, Բաղէշի
ջերմուկները, որոնք անխնամ ձգուած են և չեն օգտա-
գործուիր:

Հայաստանի լեռները. - Հայաստանը լեռնոտ
երկիր մըն է, և կը ձևացնէ ընդարձակ Բարձրաւանդա-
մը: Ունի Բազմաթիւ լեռնաշղթաներ և Բարձր Գագաթ-
ներ: Ունի նաև Բազմաթիւ ձորեր և հովիտներ, այդ պատ-
ճառաւ աշխարհագրական անուններու մէջ յաճախ ձո-
հովիտ, փոս, փոր անուններու կը հանդիպինք:

Մեր երկրի զլխաւոր մեծ լեռնաշղթաներն են, հիւսի-
սային-արևմտեան կողմէ՝ Պոնտական Պարը, հիւսիսա-
յին-արևելեան կողմէ՝ Փոփր կովկասը, հարաւային

կողմը՝ Հայկական Տաւրոսը և Կորդուաց լեռները,
արևմտեան կողմը Փոփր Հայքի լեռները, ԱնտիՏաւրո-
սը և Տաւրոսը : Իսկ կերրունը կը տարածուի Հայկա-
կան Պարը :

Հայկական Պարի ամենէն բարձր կատարն է Մասիսը,
որ օտարները կը կոչեն Սիրարատ : Սիրարատը երկու քաջար
ուշի, Մեծ Մասիս, որ 5160 մէթր բարձրութիւն ունի
և եւրոպայի ամենաբարձր լեռնէն Մօն Պլանէն աւելի
բարձր է, և Փոփր Մասիս, որ 3850 մէթր բարձրութիւն
ունի : Այս բարձր գագաթները մարած հրաբուխներ են :
Վերջին անգամ հորիւնդեցաւ 1840 ին և կործանաւ է
Ակոռի գիւղը իր 1500 բնակիչներով : Սիրարատ սլաք
բազան լեռ մըն է թէ մեզի և թէ ուրիշ ազգերու համար :
Շոյի տապանը հոն հանգչած է : Շոյ նահապետ հոն
բնակած է և Բոլոր մարդիկ անկէ ցրուած են : Մեր
նախնիք "Սեղատ Մասիս" կը կոչէին այս լեռը, որուն
մեծ գագաթը մը տնջենապէս ձիւնով ծածկուած է :
Բազմաթիւ ճանապարհորդ գիտուններ ջանացած են
անոր գագաթը բարձրանալ և ոմանք յաջողած են :
Հոն բարձրացող առաջին հայրենաւ է ինչպէս որ
Արիովեան :

Հայկական Պարի ճիւղերը : - Սիրարատի քովէն

կ'սկսին Բարձր և Ընդարձակ լեռներ, որոնք կը ձևացնեն Հայկական Պարզ, որուն գլխաւոր մեծ շղթաներն են. - 1. - Սյրարատեան շղթայ, 2. - Մաղկէոյ լեռներ, 3. - Բիւրակնեան լեռներ, 4. - Վանայ լեռներ, 5. - Բարձր-Հայֆի լեռներ:

Սյրարատեան շղթայիւ առջնէն Բարձր Կառարներն են Բարթոլ և Սուկաւէտ լեռները: Մաղկէոյ լեռներուն նշանաւոր գագաթներն են Թոմարակ, որ տակաւին կենդանի Էրաթուխ մընէ և Սպատ, որուն գագաթին վերայ Մեծն Տերսէս աղօթեց և հայ Բաճակը յաղթեց Չիրաւ Գաշտին մէջ: Բիւրակնեան լեռներն ունին Բազմաթիւ աղբիւրներ և լիճեր, որոնցմէ մէկէն կը Բիւրեղաւոր գետը և Եփրատի մէջ Էիւղէ: Վանայ լեռներուն առջնէն նշանաւոր գագաթներն են Արփան, որ Վանայ Ծովուն Հիւսիսակող մը կանգնած է, և Վարազայ լեռ, որ Վան Գաղաթին մօտ կը ցածուի և որուն վրայ շինուած է Էռզափաւ որ Վարազայ Ա. թաշի Վանից:

Բարձր-Հայֆի լեռներուն մէջ նշանաւոր գագաթ մընէ Գոհանաժ կամ Սեպուհ լեռ, ուր եզնած է Ա. Գրիգոր Հուսաւորիչ:

Բարձր-Հայֆի լեռներուն Հիւսիսային կողմը Փոփր-Կովկասի և Հայկական Պարի միջև կը տարածուին

Եւ չափաւ որ Տայոց լեռները, եւյ քաղերու ապաստա-
նարանը :

Փոքր-կողիասի ճիւղերը:- Փոքր կողիասի ճիւղը:-

Կողիասի զուգակեանքան ընդարձակ եւ մեծ լեռնաշղ-
թայ մըն է, որ մեծ մասամբ կը տարածուի Կուր եւ-
Նրասի գետերուն միջեւ: Ունի լեռնեայ լեռնագօտի-
ները. - 1. Արաւայոց կամ Գուրաքաց լեռներ. 2. Վանան
դի կամ Կարսի լեռներ, 3. Միւնեաց կամ Զանգեզուրի
լեռներ, 4. Արցախի կամ Ղարաբաղի լեռներ, եւ 5. Արա
գած: Այս բոլոր լեռներուն միայ կան Բարձր ու մա-
րած կրաքուիի գագաթներ:

Արագած կամ Աղագեաց Արարատէն յի գոյ Հայաս-
տանի Բարձր լեռն է. ունի 4095 մ. բարձրութիւն:
Իր գագաթը ծածկուած է մշտնջենական ձիւնով: Ունի
չորս գլխաւոր կոնաձև գագաթներ: Իր ստորոտը տարա-
ժուող հողը շատ Բարձր է ընդրկիւ-իր առատ աղիւի-ր-
ներուն: Իր գագաթներուն եւ կողերուն միայ ունի տասնէ
աւելի լիւներ: Արագածի առատ ջուրերէն կաշմուած են
իր ջանաջան կողերուն միայ Բաղմարիւ-Ջրվէժներ:

Արագածը խիստ սխանելի տեսարան մը կը ստանայ
Անյիսէն մինչեւ Սեպտեմբերի վերջը իր լուրերովը: Գոյնջոյն
Լաղջուրոյր Տաղիկներովը, որոնց նեխտարովը պատրաստու-
ած մեղրը շատ ընտիր է: Մասիսի պէս մարած Կրաքուի

մըն է Արագածը :

Հայկական Տաւրոսի ճիւղերը .- Հայաստանի Եւրա-
ւասիան հողեր տարածուած մեծ լեռնաշղթային գլխաւոր
լեռնաշղթաներն ու բարձր գագաթներն են . 1. Սեւանյ լեռ-
ներ , 2. Ներքույր և Գրգուռ լեռները , 3. խոյսի լեռները ,
4. Քիչտուծեաց լեռները , որոնց մշտնաւոր գագաթներն
են Մոմախեարա խաւ Կապուտկող և Արտուա լեռները :

Հայաստանի դաշտերը .- Հայաստանի այս բար-
ձր լեռնաշղթաներուն միջև Կան նշանաւոր լեռնադաշտեր
որոնք բարձր եւ արգասաւոր հովիտներ են : Մշտնաւոր
են .- 1. Արարատեան դաշտը , - 2. Շիրակի դաշտը , - 3.
Բաքրեանքի Կան Սյաւիշերտի դաշտը , - 4. Մշոյ դաշտը ,
5. Սուրբերդի դաշտը , 6. Վարնոյ և Արիջախի դաշտերը , և
7. Տիգրանաձորի դաշտը : x

Հայաստանի լիւները .- Հայաստանի լեռնային իր-
նութեան յաւերժական գեղեցիկութենքը կը կազմեն իր
հազմադիւ մեծ ու փոքր լիւները :

Փոքր լիւներուն մէջ ամենէն գեղեցիկներն են . 1. Հայա-
ստուայ լիւնը , որ կը գտնուի Սուխաւէտ լեռներուն մէջ
և այժմ կը կոչուի Պալոյր-կէօզ : Իսկուր անոյշ է և առաւ
նուկ ունի . 2. Սաղիկ լիւն , որ իր տեսքով իսկապէս մարդիկէ-
հարուստ է ձուկերով և իսկուր անոյշ է . կը գտնուի Վանայ
լիւնի Վեւիսախոյ մը : 3. Ներքույր լիւն , որ շատ խորունկէ

Զուրք անոյշ է և. Վճիռ. կը գտնուի վաճայ լիճին արև-
 անեան կողմէ. 4. Սրճակի լիճը, որ կը գտնուի վաճայ լիճին
 արևելքէ. Զուրք շատ արդի է. 5. Օսկակ - Էրեւիտյ կամ
Չըզտըր լիճ, կը գտնուի Կարսի մօտերը քանիէ իջէ Էնու-
 ռէպի Էրեւիտ - արևելք, կը գտնուի Փարվանայ լիճի, որ
 ձկնա անեն կը ստուի. 6. Թողթու մի լիճը, որ Էրաշաքէ
 անապատմը ունի. 7. Օսկ, որ կը գտնուի Խարթըրի մօտէ.
 Մեծ լիճերն են. 1. Գեղամայ և Սևանայ լիճը, որ շրջա-
 պատուած է Գեղարքունիք և Նորեիի լեռներով: Զու-
 րք անոյշ է և ձգառ աս, յայտնի են Կարճախայտ, իշխան
 և վաճանաչուի կողմ ամ անապատներ: Լիճին մէջ կայ Սև-
ւան կղզին, որուն վրայ կայ Ս. Ստատուածաթիւ վանքը -
 և եկեղեցին: Այս լիճին կը թերի Էրաշաքէ գետը, որ Կիւրդի
 Երևանի շաշտը. 2. Ռեքսիտ կամ Փարցուտան լիճը որ
 ճայտատանի ամենամեծ լիճն է, եւրդի 4 - 5 միլիարդու-
 թիւն ունի: Զուրք շատ արդի է, ունի շատ մը կղզիներ: ու-
 թոճի անթմաի են: Զուրք չունի. 3. Վաճայ կամ Բընու
եայ Օսկը, որ շրջապատուած է Բաղմարիս լեռներով:
 Զուրք արդի է ունի Տառեի անուան ձուկը, որ շատ
 աստուծ է և Բաճեղ: Լիճին մէջ և որս կղզիներ կան. -
Լիճ, Կառուց, Անտէր, և Սրճակ, որ կանու-
 ցուած է Սրճակ լիճի, Ե. Խաշ եկեղեցիով. Դարթի
 Սրճու ձիթ Բաղմա արթի կողմէ: Զուր Կարսուտուած է

Կաթողիկոսական աթոռ մը, որ տեղից մնչև 1895:

Վանայ լճին մէջ էր Բաղին բերկրի. Թուխ և խոշալ
գետակներէ:

Հայաստանի Գետերը. - Հայաստանը հարուստ է
հազմաթիւ գետերով և գետակներով: որոնք ընդհանրապէս
երեք ուղղութեամբ կը հոսին: Երեւոյն, հարաւ և արեւելք:
Հայկական Բարձրաւանդակի լեռներն ու ձորերը ձմեռ-
աւտն խիտ ձիւնով կը ծածկուին և առատ անուշք կու-
տան շատ գետերու:

Հայաստան լեռնային երկիր ըլլալով՝ իր գետերն
ալ կը հոսին քար-քարուտ տեղերէ և խոր ձորերէ, ուստի
անոնք ընդհանրապէս արագահոս են և աղմկեալ ոյջ: Ըստ
տեղ ջրէլէմներ կը կազմեն, գահաժիւճելով զգալի Բարձրու-
թիւններէ, ուստի անոնք մեծ մասով ծաւարկելի չեն,
Բայց երկրի ոռոգման համար շատ օգտակար: Ահագին
տարածութիւններ կ'որոգուին Հայաստանի գետե-
րովն ու գետակներովը: առանց որոնց շատ դաշտեր
անապատներ պիտի ներկայացնէին:

Այլխաւոր գետերն են. - Երասխ կամ Սիրախ
որ զուտ Հայկական գետն է և մեր կողմէ կոչուեալ է
"Սայր Սիրախ": Կը Բզլիս Բիւրակներէն լեռներու
Արմանց գագարէն, Կեանցնի Բասէնի, Այրարատեան
դաշտերէն, կը միանայ Կուր գետին Ետն և կը Բաղի

Կասպից Ծով. Ունի 1100 ֆիլովրեր երկարութիւն:
Երասխէ Կընդունի Բազմաթիւ գետակներ, որոնց-
աշխարհներն են, Մուրց, Կարսայ գետ, Ախուրթան
որուն վրայ շինուած են Անի (այժմ աւերակ) և Հին
Նախան (Աղէ-խանդրապոլ) քաղաքները, Բասաղ գետ, ո-
րուն մօտիկ շինուած է Եղեթաձնի վանքը. Ջրաջրան-
որուն վրայ շինուած է Երեւան, Հայաստանի հանրա-
պետութեան մայրաքաղաքը, Կարմիր գետ, որուն վրայ
նիւն է Չղմուտ գետակը, Աղստ աւազ:

2. - Կուր գետ, որ Հայաստանի հիւսիսային
սահմանը կը գտնուի: Ունի 1200 ֆիլովրեր երկարութիւն,
կը բխի Երասխանի մօտերէն, և կը թափի Կասպից
Ծով: Ունի բաւական կարեւոր նիւներ, ինչպէս Սրաւ
գետ, Զորագետ, Թարթառ, խալէն գետակները:

3. - Ճորոջ գետ, որ կը թափի Ապրիլի լեռներէն եւ
կանցնի իտալէք, Ապեր, Արդուին քաղաքներէն եւ
Պարսկաստանէն Սև Ծով կը թափի: Իր վրէ կընթանի
Այնի գետը որուն վրէ կը թափի Թորթուս գետակը:

4. - Եփրատ գետ, որ Կոնի Ապիյ աւանէն մեծ
գետն է: Ունի երկու նիւներ, Արևմտեան Եփրատ
կամ Սև Զուր, և Արևելեան Եփրատ կամ Արամանի:
Արևմտեանը կը թափի Բաքար հայրի լեռներէն, և կանցնի
Երզնումի մօտէն, կը թափէ Երջուկ, Անի, (Բեմա)

Այն քաղաքները եւ խաբէրդի մօտ կը միանայ
 Արաժածիի հետ: Իսկ Արեւելեան Եփրատը կամ
 Արաժածին կը բխի Ծաղկէոյ լեռներէն և կ'ոռոգէ
 Աշաշկերտի, Մանաշկերտի, Սուզի, Բալուէի և
 Խաբէրդի դաշտերը: Արաժածիի ակունքներէն
 մօտ կը կատարուէին հին հայերու Շաւաւարքեան
 տօները: Սուզի մօտ այս գետին վրայ շինուած էր
 Աշտիշատ քաղաքը, ուր թաղուած է Ս. Սահակ
 Հայրապետը: Այս գետին վրէ Ս. Գրիգոր Լուսաւոր-
 չի ձեռնով մերտուեցան Տրդատ Թագաւորը,
 հայ իշխանները և ջորիք: Եփրատ գետը կ'իջնէ
 հարաւ ու կը միանայ Տիգրիս գետին, կը կազ-
 մեն Հաթ-իւլ-Արապը, որ կը թափի Պարսից Ծոց:
 Եփրատ ունի 2800 ֆիւռմէթր երկայնութիւն:

5.- Տիգրիս գետ. որ եփրատի նման կը թաղ-
 կանայ երկու ծիւղերէ. Արեւելեան Տիգրիս և
Արեւմտեան Տիգրիս, որոնք կ'որոգուաց լեռներու
 մէջ իրարու միանալով կը կազմեն Տիգրիսը, որ
 Հայաստանէն դուրս կը միանայ Եփրատի հետ
 եւ կը թափի Պարսից Ծոց: Ունի 7200 ֆիւռմէթր
 երկայնութիւն:

Հայաստան Պատմութեան քննադէպ. - Գրիգոր
 տոսէ շատ դարեր առաջ, Հայաստանի մէջ կ'աղ-

րէր ուրիշ ժողովուրդ մը, որ Պատմութեան մէջ
 ծանօթ է Խաչեր անունով։ Սեր երկիրը կը կոչուէր
 այն ատեն Ուրարտու։ Ուրարտու ցիւները ջորա-
 ւոր պետութիւն մը կազմէին։ Քրիստոսէ եօթը
 դար առաջ։ Ուրարտու ցիւներու իշխանութիւնը
 կործանեցաւ և նոր ժողովուրդներ եկան հաստատու-
 եցան այդ երկրին մէջ։ Այդ նոր ժողովուրդները կը
 կոչուէին Սրմէններ կամ Հայեր։ Մեր նախնիները,
 եւ երկիրն ալ անոնց անունով կոչուեցաւ Սրմէնիս
 կամ Հայաստան։ Հայերը հետզհետէ ջորանալով,
 ամբողջ երկիրը իրենց տիրապետութեան տախտիմ
 և ջորաւոր Պետութիւն մը հաստատեցին։

Հայաստան իր գիրքին պատճառաւ, միշտ եմ-
 քախայ եղած է արշաւանքներու։ Գտնուելով երկու
 հօր Պետութիւններու միջև, միշտ ստիպուած էր
 իր սաեմանները պաշտպանել անոնց յարձակում-
 ներուն դէմ։ Այս յաւաքակի արշաւանքներուն
 ու պատերազմները տկարացուցին մեր իշխանութիւ-
 նը և Հայաստան կորսնցուց իր անհատութիւնը
 և հետզհետէ ինչպէս Սելէուկեան թուրքերու →
 Թաթարներու, Պարսիկներու, թիւրքերու և
 Ռուսներու գերիշխանութեան տակ։ Այս սար-
 կախան միեւաթի տևեց մինչև 1918 երբ անկախ

Հանրապետութիւն մը հիմնուեցաւ Հայաստանի
մէջ Բասին Ռուսական գերիշխանութեան ներքեւ
գտնուող հողամասին մէջ:

Այսպէս դարերու ընթացքին, Հայաստանի
մէջ հետզհետէ Բնակութիւն Հաստատեցին ուրիշ
ժողովուրդներ ալ որոնց գլխաւորներն են Ռարար
ները և Ռուսերը Արևելեան Հայաստանի մէջ. թիւը
քերն ու քիւրտերը Արևմտեան Հայաստանի մէջ:

Հայոց թիւը, Գաղութները.— Հայերը
կը պատկանին սպիտակ կամ կովկասեան ցեղի Հնդ-
եւրոպական ընտանիքին: Արմենի քրիստոնեայ
են, մեծագոյն մասը Հուսաւորդական և փոքր
մաս մըն ալ կաթոլիկ և բողոքական:

Ամբողջ աշխարհին մէջ, մօտ երեք միլիոն
կը հասնի Հայոց թիւը. որուն մէջ միլիոնը կը բնա-
կի թորեդրային Հայաստանի մէջ, մէկ միլիոնը՝ Գե-
րացի երկիրներուն մէջ և մօտ մէկ միլիոն ալ՝ Գըր-
ուան աշխարհի ամէն կողմերը, ուր գաղութներ
կազմած է:

Գլխաւոր նալ գաղութներն են, Սուրիական
գաղութը. Ամերիկական, Գաղութը, Փրանսական, Պուլ-
կարական, Ռումանական, Եգիպտական, Յունական, Ահա-
լեօֆէ, Հնդկական, Պարսիական և Ռուսական գաղութներն:

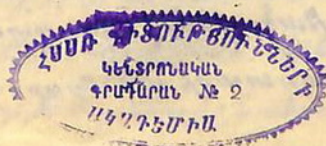
Հայերը ընդունակ, աշխատասէր, շինարար, նարպիկ և խա-
զադասէր մոզոյութեամբ մեն են: Հաճառակ այն հաճած պայմաններուն
որոնց ենթակայ եղած են ջարտերու ընթացքին, հայերը կապուած
մնացեր են իրենց հայրենիքին, ու մշտաւ վերաջիւնք են թող-
նաժմերու անխոյ աւեր ու քանդ եղած իրենց երկիրը:

Հայ մոզոյութեամբ կրթութեան ու յառաջդիմութեան ջան-
կիր մը եղած է եւ Եւրոպայի խաղաքաւորութեան տարածքը
Ասիոյ մէջ. ինչպէս օտարներն թափ կը վկայեն:

Հայերու ան մասը գիւղատնային լլայրով. կը բաղկացնու-
նարար երկրագործութեամբ և այգեգործութեամբ, իսկ լեռ-
նային մասերու մէջ բնակիչները անասնապահութեամբ
և երկրագործութեամբ: Գաղաթներու մէջ բնակիչները
ալ կը գնաին ընդհանրապէս առևտուրով և արհեստնե-
րով: Եղատ ասպարէշներու լեռնային Հայոց թիւը շատ քիչ է:

Հայաստանի բաժանումը: - Հայաստանը ճերմակա թա-
նուած է երեք մասերու, մեծագոյն մասը կը զանուի թիւր-
քիոյ գերիշխանութեան տակ. փոքր մաս մը՝ Գարսիաստանի
իսկ Երեւելեան մասին մէջ. թիւսիոյ թեւաբեւութեան տակ,
կազմուած է կիսամիասն հանրապետութիւն մը:

Հայաստանի խորհրդային հանրապետութիւն
անունով:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

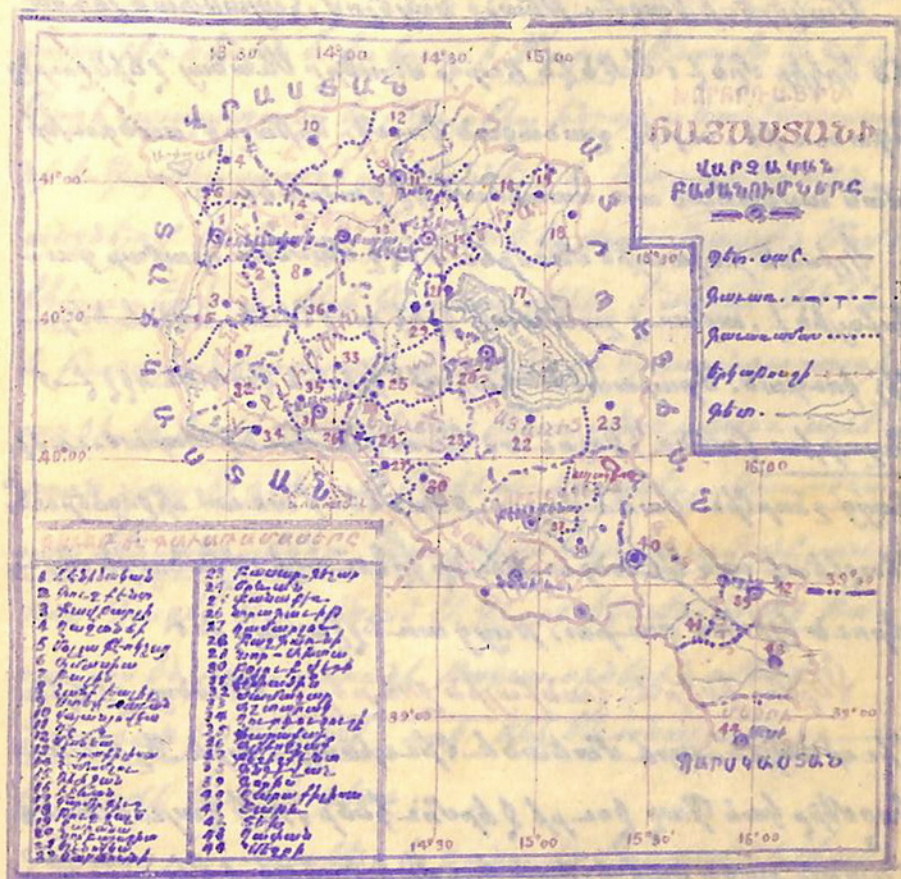
Կամ

ԱՐԴԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

✕ Արևելեան Հայաստան և Հայաստանի Հանրապետու-
թիւն: — Պատմական Հայաստանի կամ Հայկական Բար-
ձրաւանդակի արևելեան մասը, Հայկական Պարէն և Մասի-
սէն դէպք իւրիս-արևելք, մինչև 1918 թուական, իրական
կէ պատկանէր՝ կազմելով Անդրկովկասի մէկ մասը:

Արևելեան Հայաստանի մասեր կէ կազմէին Արեւանքի
եւ Կարսի նահանգները, Թիֆլիսի նահանգին հարաւային Հայա-
բնակ լեռնային գաւառները (Հոռի և Արալձալաք) ինչպէս
նաև Գանձակի նահանգին լեռնային հայաբնակ գաւառները
(Չանգեշուր, լեռնային Ղարաբաղ և Ղաջար): Արևելեան
Հայաստանի տարածութիւնն էր մօտաւորապէս 70 հա-
զար քառակուսի քիլոմէթր:

1918 Մայիս 28ին Արևելեան Հայաստանի մէջ հիմ-
նուեցաւ ազատ և անկախ Հայաստանի Հանրապետու-
թիւնը Արեւան մայրաքաղաքով: Այնպէս շատ փոքր էր,
սակայն ճեղք ճեղք ընդարձակուելով՝ իր մէջ առաւ
Արևելեան Հայաստանի մեծագոյն մասը: 1920ին Բէմա-
լական թուրք Բանակները Հայաստանի վրայ յարձակելով
գրաւեցին Հայաստանի մէկ մասը: Մնացեալ մասը թու-

ապահան Բնչուկին տալ ընտրու ճեղ խորհրդային վարչա-
 ճեղ և կը կառավարուի խորհուրդներով:

Բնական նկարագիր :— Հայաստանի հանրապետու-
 թիւնը կը տարածուի Ախուրեան գետին մինչև Պարա-
 Բաղի լեռները և մրաւայտը և Գուգարաց լեռներէն
 մինչև Նրասի գետը, իր սահմաններն են, հիւսիսէն մը-
 րաստան, արեւելէն Ատրպէյճան, արեւմուտէն Բրիւ-
 կան Հայաստան, (որ թուրքիոյ իշխանութեան ենթակայ է)

իսկ հարաւէն՝ Ըարուր-Մարտիկեան և Պարսկաստան :

Մակերեսի կաշմութեանը նայելով, հայաստան լեռնա-
քին երկիր մըն է : Մեկն էն Բարձր մասերը Սեանայ լեռին շուրջը
կը գտնուին . ուրիշ գաւազան կողմեր երբաւով, սառցուիտ
շման աստիճան առ աստիճան կը ցածրանան :

Կլիման ցաշտային մասերուն մէջ մասնաւորաբար ցա-
մախային է . ամառը շատ տաք կընէ որովհետեւ անոնք ան-
բիշ կուգան : Արարատեան ցաշտին կլիման փատառ ոչ է՝
մաշարիտ (տոնդ) կողուած կիւանդութիւնը տաքանուած է
Բայց շնորհիւ կառավարութեան ձեռք առած միջոցներուն,
հեռզեւեւէ այս կիւանդութիւնը կը խուսաղի : Ընծային մա-
սերուն կլիման ցուրտ, Բայց առ ոչ չարար է :

Ջրմուկներ և Հանգային ջուրեր : Սեանայ լեռին
հիւսիսային-արեւմտեան և հիւսիսային արեւելեան
կողմերը կան Պաշ ջուրի և Ջրմուկներ, իսկ հայաստանը
հարաւային արեւելեան կողմը և Տաթևի հիւսիսը
կան Տաթ ջուրի և Ջրմուկներ : Արդեօք հանգային ջուրերը
կ'արտաձուի դրացի երկիրները :

Լիճեր : Արեւ հայաստանի մէջ, Բացի Սեանայ
լեռն, որու մասին խօսեցանք, կան մէկ քանի փոքր լիճերեւ,
որոնք են, Սնցրա-լիճ, Սեանայ հարաւ-արեւելեան կողմը :
Սեմանքի Ծովակ, կամ Սնջըր լիճ . փաղարշադատէն Գլխու-
մէրը արեւմուտք : Գառնայ լիճ . ուրիշ կը թիի Արաւրեան ցեղը :

Գլխեր. - Հայաստանի ամենի մեծ քանակը Երասխ
կամ Երասխ, որուն ամենի ճարտար էնքզը կը բխի Ար-
մանց լեռներէն և կը նշուի Սուրբ : Երասխ կը քնէ
Արշի Հայաստանի և Բերքի ինչպէս ծախ Հայաստա-
նի և Պարսկաստանի ասեմաները և Ատրպէճան և
անցնելով կը փանայ Գուրին և կը թափի Կասպից Ծով :
Արուրեան. Էնքի Գառնայ լեռն, Կանցնի Անիի
և Բաղարանի ամրոցին մէջտեղէն ու Երուսաղէմ քաղաքի
ստիւն կը թափի Երասխի մէջ : Արուրեան Երեւան անտե-
րուն վրայ կը ցտնուի Արիւտեաներէն, Երուսաղ-
էմ Արուրեաներէն, Հոռոմանի կամ Երեւան, որուն
ծագ Գաղիկ Ա.ի շինած Ա. Գէորգ եկեղեցիին մէջ թա-
ղուած են Բաղարանի թաղաւորներէն ու Երեւան :
Հրազդան կամ Զանգի որ կը բխի Անանայ լեռն ու
կը թափի Երասխ քաղաք :

Բաղարան, որուն անէրը կը ցտնուի Երազանք և Փառ-
Պաի լեռներուն մէջ. Կանցնի Արարանի երկրորդն ու կը
թափի Արմանոր քաղաքին մէջ : Արմանոր քաղաք կը բխի
Երազանք միւսներէն Անանայ և Երեւան լեռներէն :
Զանգեւոր և Արուր կը բխին Զանգեւորի լեռներէն
ու կը թափին Երասխ :

Աղատ կամ Գառն, կը բխի Գեղամայ լեռներէն, Կանցնի
Գառնի և Արուստան և Երազանք քաղաքին ու

կը բաժնի Երասխին մէջ :

Մեզիք գտն. կը բնի Զաւթեղուրի լեռներէն և կը բաժնի
Երասխ :

Հանքեր. - Հայաստանի ամէնէն առատ մետաղէն
պղինձը, յայտնի էն Աղւաղէկ-տիկի և Ղաթարի պղնձա-
հանքերը : Կան նաև երկաթի, ծծումբի, կապարի, ցինկի,
արծաթի, շեշաքարի, վիմաքարաքարի, ճղաքարի հանքեր :

Բերքեր. - Հայաստանի բուսական արտադրութիւն-
ներէն առաջին տեղը կը զբաղէ խաւկալի, որ կը մշակուի
Արարատեան դաշտին մէջ :

Հայերն - Զլխաւոր զբաղումն է երկրագործութիւնը,
և հետեւաբար ցորենին մշակութիւնը՝ դաշտերու և Եր-
վաններու մէջ : Կը ջրաղին նաև այգեգործութեամբ և պտ-
ղաբուծութեամբ, որոնք նոյնքան կարեւոր են, իսկ Բարձր
տեղերու - Զլխաւոր զբաղումն է անասնապահութիւնը :

Միւս արտադրութիւններն են ծխախոտի, բրինձի, որթա-
տունի, խաղող. ձիախոտի, ձիանի, և շատ մը պտուղներ :

Վեճահանքեր. - Խիստ Բազմաթիւ Բուշուներ կային
Արարատի դաշտին մէջ, իսկ մեղու կը Բուծանութիւն
լեռեր և Կարաչաքտաղի մարզաւիտ դաշտերուն մէջ :
Գուլնիկի թիթեռնիկներ և որթած կարկի կան Երասխի
ափերը : Զոհերէն անուամբ էն Սեւանյ լիճին
իջխանաճուղի, Գեղարքունիքն ու Կարմրախայտը,
և Երասխի Եստառ ճուղի : Զաւթեղուրի մէջ կան

նապաստակ, եղնիկ, այծեամ, աղու-էս, Գայլ, Երկ-
 Նդաւ-ծի, Կաքաւ, Կասեան, լոր-Քաջէ, արծիւ և այլ:

Պետական Կազմէ. - 1920 Էն ի վեր Հայաստան մաս
 կը կազմէ Ռուսական Սորերգային Հանրապետութեան,
 որուն էտն կապուած է Գաշնակցային Կապերով: Հայաս-
 տան ինքնավար Սորերգային Հանրապետութիւն մըն է,
 որուն օրէնքսրեր ու Գործարար իշխանութիւնը կը պատ-
 կանի Գիւղացիներու և Գործաւորներու կողմէ ընտրու-
 ած խորհուրդներու (Ժողով) Ըստօրէնաւորութեան և անկէ ըն-
 տրուած կէտք-Գործարար իշխանութեան:

Սորերգային Հայաստան-ճերկայիս մաս կը կազմէ Ան-
 դրկոպիական Գաշնակցութեան, որուն միւս անդամներն
 են վրաստան և Սորալիան:

Անդրկոպիական Գաշնակցութեան կէտքով թիֆլիս,
 ուր կը աւար կէտքովան իշխանութիւնը Գաշնակ-
 ցային Սորերգային:

Հայաստանի Պետական լեզուն Հայերէնն է: Հայաստա-
 նի մէջ Բնակող միւս արդերը իրենց մարտնի լեզուն ու
 ճերու իրաւունքը կը վայելեն, և իրենց սեփական Գործըն-
 թուն մէջ կը սովորին իրենց լեզուն, պետական լեզուն և
 (Հայերէնի) էտն միասին:

Հայաստան ունի մօտաւորապէս 30.000 հաւա-
 կուսի Բիւրօներու արտադրութիւն և մէկ միլիոն մարդ
 Գաղար Բնակիչ:

Հայաստանի մէջ նախակրթութիւնը ճիշդ
և պարտաւորիչ մընչեւ 11 տարեկան տղաներու հմբ.

Հայաստանի մէջ ներկայիս կան 748 նախակր-
թարան 82,963 աշակերտով: 327 միջնակարգ
վարժարան 100582 աշակերտով. 45 բարձրագոյն
վարժարան 22240 ուսանողներով. 16 վարժա-
պետանոց՝ 1890 ուսանողներով և միջ համալս-
արան՝ 625 ուսանողներով:

Ժողովուրդի ջգտումները. — Հայաստան հողա-
գործական երկիր մընչ: Ժողովուրդին մեծագոյն մե-
տք միւլերը կը բնակի, և ընդհանրապէս կ'ընկալի
հողագործութեամբ: Գաղաթիւներու Ժողովուրդին
մէջ մասն ալ նրկրագործութեամբ կը ջգտի:
Ժողովուրդը ընդհանրապէս համեաւտ ապրուստը
մէջ ունի, որովհետեւ մշակելի շատ հողեր չ'կան:
Ռազողի այգիներու մշակութիւնը ջարդացած է
Արարատեան դաշտին, մասնաւորապէս Երեւ-
անի դաւառին մէջ: Այդ պատճառաւ այս ջրհանին
մէջ ջարդացած է գինեգործութիւնը: Արարատ-
եան դաշտին մէջ կը մշակուի նաեւ փամպակ Ծախտոտ:

Անասնապահութեանը կը զբաղին գլխաւորաբար շենքային ցաւառները: Իւշտային աղիւստածիւնները կը կատարուին եղներու և Գոմէշներու և շատ տեղեր ալ ինքնաշարժ մեքենաներու (Յրաքիթու) միջոցաւ: Կը պահեն ոչխար, եղ. կով. այծ և ուրիշ ընտանի կենդանիներ: Կարգ մը ջրլաններու մէջ ջարդացած է շերամապահութիւնը, մեղուաբնութիւնը ետջւած:

Զարտարարութեանը առաջ Գացած է: Կան ցօծեալի, Գիւնի, Կիւտ-ամեղէնի ցորմարան՝ ի. որոնց արտադրութեան մէջ մասը, նորմաճուի: Կըն ծաւ կաշիի. օճաք. և ճիւղիւտի ցորմարաններ:

Հօռիի և Զանգեզուրի ջրլաններուն մէջ ցանաւալ գրգիւնի համբերը մասամբ կը ըստ ցորմութիւն:

Առ-Լաւուրը շատ ինչ ջարդացած է, որովհետեւ արտաճելիի շատ ապրանք չի կայ:

Արիի ջիւարարութեան շարք մեծ հոգ Գրտարուի: Կաւաճարութեան և ճարտասանմանի հայրենակցական Միութիւններու համերաւուն շնորհիւ՝ ջիւնաւաճ են շատ մը աւաններ, ինչպէս Մոր Արապիի, Մոր Մալաթիա, Մոր Սարքեր, Մուպարաշէն, և համերկը Թաթուիւն ուրիշներ ալ շինելու:

Հաղորդակցութեան միջոցներ. - Հայաստանի Գետերը նաւապիւնի չեն:

Սեանայ լինի վրայ կայ շոգեծաւային երբե-
կութիւն: Հայաստան ունի կանոնաւոր եամբայներ
իմեծաշարի երբեկութեան համար: Սըանաւոր է մեծա-
ւածք երեւանէն - Լէնինական խճուղին:

Հայաստան ունի մէկ երկաթուղագիծ, որ թիֆլիզ - Երե-
ւան - Զուլֆա գիծն է: Այս գիծը վրաստանի կողմէն Հա-
յաստանի սահմաններուն մէջ կը մտնէ Սասայիւրու կա-
յարանէն, կանցնի Լոռիէն: Երաքի քաղաքէն թրքական
սահմանադիւղիքը Բերեյով և կը մտնէ Այրարատեան քաղաք,
յետոյ Արաքի մօտէն կը շարունակէ միջը: Պարսիս խան
սահմանադիւղիքը՝ Զուլֆա, ուրիշ երկայ միջև թափելը:
Այստե՛ս՝ Հայաստան Պարսիստանի և կողիացի միջև
հազարաւեցութեան՝ ճամբան է: Հայաստանի երկաթուղա-
գիծն երկարութիւնն է անկախ 375 Բիլիմէրր. որուն
վրայ աւելնալով Ղազան Երիւան գիծը - 75 Բիլիմէրր
- կը ըսանք 450 Բիլիմէրրի:

Այս գիծերէն քուրս Կոնրիի գիծեր ալ շինուելիքայ են:
Երեւանի մէջ շինուած է նաեւ հանրահառիքի գիծեր
և Էլէկտրական հանրահառիք շրջան կրնէ արդե՛ն
խաղաղին մէջ:

Վարչական Բաժանուածք: - Հայաստանը անկախ

համեմատւած է Տ ցաւառներու, որոնք իրենց կար-
գիմ խաճմուած են 26 շրջաններու: Աւել ցաւառ-
ներն են. 1. - Երեւան, 2. Հիմնաքիմ, 3. Հիմնաքիմ,
4. Ըօռի-Բաւրաի կամ Սեմաքաթիքի, 5. Իջևան,
6. Սոր-Բաւաքիտ, 7. Բաւաքաքեան, 8. Գանդեղուր:

Հայաստանի մայրաքաղաքն է Երեւան, որ զին-
ուած է չրաջքան գետին վրայ և 130 հազար բնակիչ
ունի: Միւս զիւառք քաղաքներն են, Հիմնաքիմ,
Վաղարշապատ, Սեմաքաթիքի, Իրիկեան, Սոր-Բաւաքիտ,
Իջևան, Գորիս, Սեղի և այլն:

1. - Երեւանի ցաւառ. - Այս ցաւառը իջտա-
րածուի չրաջքան գետի հովտին վրէ՛ մինչև ցաւանի գե-
տը: Անի 3140 քաւաքուսի քիւլաքը տարածա-
լիւն: Սեմաքաթիքի կազմուածան մայրաքաղաք Երեւանի
ցաւառը երկու մասի կը բաժնուի. հարաւ - Արեւել-
եան մասը քաղաքին է, իսկ հիւսիս - Արեւելեան մա-
սը լեռնային:

Գաւառին կից րոնն է Երեւան, որ նոյնանուն
Պետութեան մայրաքաղաքն է: Երեւան շրմուած է
չրաջքան գետին հակառակին վրայ, Արարատեան լեռ-
տին մայր: Ըստ հիմնաքաղաքի: Մոզու Սեմաքաթիքի
248 մ. քաղաքն է: Գեղեցիկ շիրիւնի և սփանջի

տեսարան: Տարաւէն կը տեսնուին Սաւոր լեռն
 ու Հայկական Պարո: Իսկ Սիւսիս-Արեւմտեան կողմ
 Արագածը:

Ամառը ըստ տախտիկի ձմեռը ըստ ցուրտ կիճի
 ամառ ամեն երբեքն փնչէ 4 Օտարեան տախտիկի,
 իսկ ձմեռն ալ Օգոստոս 3 Օտարեան ցուրտ:

Շրջապատուած է այգիներով և պաղատաւ մա-
 ռերու պարտէզներով: Այդ պատճառաւ փնչէ թփեր
 խոշուած է մահ՝ «Այգիներու թաղախ»: Հրաշիան ջրակ
 ելեքները ընդհանրապէս այգիներով մածկուած են:

Արեւմտեան ունի 130, հազար թմակիլ, ամառային մար
 հայ, իսկ մահ թաղախներ, և թռուներ, հայերու և
 միջ մարդ փնչէ և փետրուարեանէն հազարմ է
 ընդհանուր պատերազմին ընթացքին: Բնակչութեան
 զիտաւոր զբոսու մներէ, մէկն է Այգեքարմա թիւմը:
 Նշանակաւոր է Արեւմտի խաղաղ, թեղէ և Միջանդ:
 Պատշտէնէն կը պատրաստեն ընտիր պահած մերս ձեռք
 ձեռք կը շարժանայ մահ թիւմի և իսկեանի պատրաս-
 տա թիւմը: Ամառը կողմապէ մէկ յայտնի է Արեւմտի
 «Արարատ», փնչէանի ջրմարածը:

Արեւմտեան և տրաշան թաղախ մէկ է և արեւմտեան
 խոշոր առևտրականներ չիան:

Նշանաւոր է հայաստանի համագործակցական
Միութիւնը (ֆոօպերաթիւ), որուն ձեռք է բերուե-
ցած է երկրի ծերանու մի և արտաժու մի խոշոր միջնադ:
Բացի Սրբարատ, Գոծեաթի գործարանէն, Կան Նաե Կաթիլի,
Ժեառի և մէկ քանի ուրիշ գործարաններ: Ետեւերն ու
փոքրոցները ելեկտրական լոյսով կը լուսաւորուին:

Երևան երկաթուղով փացած է Հէմեախանին և Տիֆ-
լիսի ճեղ:

Մինչև 1828 թուական, Երևանը կը գտնուէր Գարս-
հաստանի տիրապետութեան տակ. յետոյ անցաւ Ռուս-
ներուն ձեռքը և 1918ին հայերուն ձեռքն անցաւ և
Դաշնաւ հայաստանի հանրապետութեան Մայրաքաղաք:
Հազարին նշանաւոր շէնքերն են Կառավարական
շէնքը, Համալսարանը, Սրբարատ, Գործարանը, Պետա-
կան թաղարանը, Երաժշտանոցը, Մարի-Նուպար տիներ-
աւարանը, Դարու-Յի Զանգեւան Մայրանոցը, Թանգա-
րանը, Բժշկական և Կենսաճաբանական վարժարանները և:

Երևանի գաւառին միւս գլխաւոր վայրերն են. -
Պանքոյու քիւղախազաթի, ուր զարգացած է պղնձագործու-
թիւնն ու քիմեքործութիւնը:

Փանափեռ քիւղը, որ Երևանէ 7 փրովքի ճեղաւ է,
նոս ծնած է իւր նշանաւոր ֆիլագիթ/Մաշտոտ Կեօփեան:

Այս գիւղէ իբրեւ ամառանոց կը ծառայէ Երեւանի
Բնակչութեան:

Պաշ-Գառներ անուն, որ կ'ենթոննէ Գառնիբազար
գաւառակիւն, ունի ինն բերդ մը: Այս անունին հիւսիս-
արեւելեան կողմը կը գտնուի Գեղարդայ խաւ
Պարի վանիչ, որ եօթը եկեղեցի ունի:

Պատարդութիւն հիւսիս արեւելեան կողմը այժմու
Արտաշատի գիւղին տեղը կը գտնուէր Կատմական
Արտաշատ անդամաւորէ: Իսկ այժմու Գիւրիւն
գիւղին ծածկերը կը գտնուէր Գուրն Արտաշատէ:
Արտաշատէն միջ ճեւղու, Երասխի ձախ ափին վրայ -
կը գտնուի խոր-Վիրապ վանիչ, որ յայտնի ուխ-
տանոցի մըն է իրմով:

Չ. - Էջմիածնի Գաւառ. - Այս գաւառը
կը տարածուի Երասխի ձախ եզերէն մինչև Արագած,
և Երեւանի Գաւառէն մինչև Արաւ, ինչն իսկու, Ուրի
3750 Լաւ. քիլոմէթր տարածութիւն:

Գաւառին հիւսիսային մասը ճեւղային է, իսկ հա-
րաւային մասը քաղտային: Էջմիածնի և Էջմիածն
Գանի գաւառներու սահմանին վրայ կը բացարձակ
Արագած ճեւղ, որուն հարաւային լանջերը կը կոչուին

Սեբարանի բարձր տարածարժեք : Դաւանին կեց-
րոնք՝ Սեբարանի և Երասխի միջև, կը տարածուի Սար-
տարապատի ընդարձակ տափաստանը : որ չի ուռցել
և կը ներկայացնէ տեսակ մը անապատ : Սարտարա-
պատի նորագոյց ճրանցքին շնորհիւ այս տափաստա-
նը մասամբ ուռցելի դարձած է : Հեռւային շրջանին
մէջ (Սեբարան) ժողովուրդը կը զբաղի երկրագործութեամբ
և անասնապահութեամբ, իսկ Դաւանային մասին մէջ
այգեգործութեամբ և երկրագործութեամբ :

Դաւանին կեցրոնն է Վաղարշապատ, որ հայաս-
տանի պատմութեան մայրաքաղաքներէն մէկն, շրջուած
Վաղարշ Թագաւորի կողմէ : Նշանաւոր դարձաւ այս
քաղաքը Ե. Դարուն, Կրտում գիւտին ժամանակ :

Վաղարշապատի մէջ կը գտնուի Էջմիածնի վան-
քը որ երկնուած է Ա. Գրիգոր Հուսաւորիչի ձեռքով
և փնջէ այսօր հայոց կրօնական կեցրոնն է : Սեպր
Սիսուն : Հոս կը նստի Աւետարան հայոց Կաթողիկոսը :

Էջմիածնայ Դիւան-որ հաստատութիւններն,
Դիւորքեան Խեմարանը, որ այժմ Վաղարշապատի տղոց
իւրեւ վարժարան կը ծառայէ, Էջմիածնը շրջուած
էր Դիւորք Դ. Կաթողիկոսի Գրով 1874 թ. : Աւետար

քարանձ, որ եօթը հազարէ աւելի հայերէն կ'են ձե-
 ռացիր ձեր կը պարուծալէ, թանգարանը, Թիսարա-
 ձի կիսաւարտ շէնքը սկսեալ չուա՛ն խորհեա՛ն զա-
 խոյիկոսի որով: Վեհարանը, որ կաթողիկոսի բնակե-
 թեան յատկացուած է և Զանգախատունը: Զքմանայ
 մայր Տաճարին կից է իր թանձարանը, թանկարժէ-
 սպաններով և պատմական յիշատակներով հարուստ:
 Վանքը ունի ծաւ-Տպարան մը, որ այժմ Պետական հրա-
 տարանշնահանը կ'օգտաբերուի:

Վանքին շրջակայքը կը զտնուի ներսէսեան իրենու
 աճուսանք: Զինն մօտ կը գտնուի վանքին նախկին էջրա-
 նոցը, որ այժմ կը ծառայէ իբրեւ ջորանոց հայ զինուոր-
 ներու համար:

Զքմանի շրջակայքը կը գտնուին Ա. Դայրանէի,
Ըղտիկաթի, և Ա. Կաթիկոսի վանքերը: Իսկ 3 Կիլո-
 մէթր հեռաւորութեան վրայ կան Ե. Դարուն կառուցու-
 ած Մեծապարի կամ Զուարթնոց հայկապ եկեղեցիին
 աւերակները:

Դաւառին զիրաւոր գիւղերն են. Օշահան, որ իր
 վանուի վարարդապետի հիւսիսակողմը: Քառաթի
 զեանն եղեկէ: Ըսուտ հայաբնակ մեծ գիւղ մըն է:
 Հաս կը գտնուի Ս. Սեբաստիոսեղեմանը, որու վրայ

Եկեղեցի մը կառուցուած է:

Աղքատացի, արքայական փառախի խելով շրջա-
ածէ, ձրաբաժնի պարտաւոր, շրջապատուած է պարիս-
տով, և պարիստովով: Մեր առողջաբար զուր և
ճարտար ոչ: Բոս Ժնաժն Նրաւա Ե. Աղքատացի
կաթողիկոսը ձգտաւան կելթ կըռոյթանց և փա-
նապելով զ. Գրիգորիանց:

Աղքատացիացի շաշորն իջրոնը իջ մընաւի
Աղքատացիացի իջը. որ ինն իջը Ե. ունի: Այդն
շաշորն մը իջ մընաւին իրովց ինն իջիկովովով
ճարտար առոր ինն իջը և ինն ինն ինն ինն:

Գրաւիւթ ալ նոյն շաշորն մը, ձրաւ իրի ինն ինն
մըն, ինն մըն ինն իննապատան ձրաւ ինն ձրաւ
գաւի՛ ձրաւ իրի առիւթովով:

3. - Լիւթնաւանի Դաւաւ. - Այս փաւաւ ի
զարաւան ի ձրաւանի ինն ձրաւան պարտաւորով
մըն և ձրաւանի ինն մըն, ինն ձրաւան ինն մըն
մըն և ձրաւան մըն, ինն մըն ձրաւան ինն մըն
Լիւթնաւանի փաւաւ ինն մընաւան իննապատան
փաւաւաւ ինն մըն (Դրաւիւթ ինն ձրաւ) մըն 5000
պարիստովով: Լիւթնաւան իննապատան և առա-
ջապար. զմաւ առաւել զուր ինն: Ինն ինն ինն
Դրաւիւթ իննապատան իննապատան մըն իննապատան:

Շիրակի հին և նոր ժամանակների «Հայաստանի
շրջանառություն»:

Մարտի 1-ին 3300 թվական. Գրիգորյան օրացույցի
հիշարարին հիշատակարար տարեգրության թվական:

Փետրվարի 1-ին 1826 թվական. Ֆեոֆանովսկայա
պոլիսից, որ Շիրակի շրջանի մեջ Արարատի լեռն
ափին վրայ շինուած է. իրականացված վրայ. նրանից
յերայ Հայաստանի անկախության հանգամանակ, ունի 60 հազար
թվական: Ծանաղություն հանգամանակ: Եղև ասարից. որ
է. աշնան մեջ է յոթնուհին, ու յիսնամիտ. Գուրգ յոր
չառուք է և մեծուք:

Մարտի 1-ին Գրիգորյան օրացույցի հիշարարին արե-
մուտից, Արարատի լեռնից հիշարարին 1826 թվական
հառուցում. Մարտի 1-ին օրացույցի, որ նախ հարցարար
պիտու թվական փառաւոր ներշնչելով մեծ է:

Մարտի 1-ին 1926 թվական. իրարաւորման հիշարարին
հորձանից արեւելայց շնորհիւ արեւելային խոշոր խոշոր
ճակատ օժանդակութեամբ վրային հառուցումից
հարաւելի մեծացելով:

Այս հանգամանակի մեջ հաճախ օժանդակութեամբ
հաշիկի և հիւսիսարեւելիկի հորձանից և թափ-
ւալի մեծ մանրան մեջ:

Մարտի 1-ին մասնաւոր իրականացումից մեծ

Տեսչած 4 վերին վերին ճիշդ, որ ի վերին և վեր-
 ցած վրան լանջին վրայ և ուր ի վերին և վեր-
 խորի հանձնի:

4. - Վրաստան - լոռի խոր վրա Վրաստանի վերին վրա:

Վրաստանի ի վրա և վերին վրան Վրաստանի վեր-
 լին վրան հովիտը: և վերին վրան խոր վրան Վրաստանի
 Վրաստանի, հրապարակ լոռի: և վրա և վերին վրան
 (50 միլիոն վրա) և վերին վրան Վրաստանի:
 Վրաստանի լոռի խոր վրան Վրաստանի, արդ-
 նիստ և անհրաժեշտ Վրաստան: և վրա և վերին վրան
 և անհրաժեշտ Վրաստանի Վրաստանի Վրաստանի:
 Վրաստանի և անհրաժեշտ Վրաստանի 1500 վրա Վրաստանի
 և անհրաժեշտ Վրաստանի Վրաստանի 500 վրա Վրաստանի:

Իսկ լոռին ի վրա և վերին վրան Վրաստանի վրա
 հովիտը և անհրաժեշտ Վրաստանի վրա Վրաստանի:
 և վրա և վերին վրան Վրաստանի վրա Վրաստանի:
 և վրա և վերին վրան Վրաստանի վրա Վրաստանի:
 և վրա և վերին վրան Վրաստանի վրա Վրաստանի:
 և վրա և վերին վրան Վրաստանի վրա Վրաստանի:
 և վրա և վերին վրան Վրաստանի վրա Վրաստանի:
 և վրա և վերին վրան Վրաստանի վրա Վրաստանի:

Լոռի ի վրա և վերին վրան Վրաստանի վրա Վրաստանի:
 և վրա և վերին վրան Վրաստանի վրա Վրաստանի:

Մակերեսը լեռնային է. բնակիչները կը ջրաղին
 քնդհանրապէս երկրագործութեամբ. մեղուաբնու-
 թեամբ և անասնապահութեամբ: Աւելի 2000 ֆառ.
 ֆլմ. տարածութիւն. Գաւառին կենդրոնն է Գէշիշ-
Գէնց Գիւղախաչէ: Նշանաւոր է Սրբեայնու Ս.
 Սաղ վանքը, որ յայտնի աւխտատեղի մըն է շրջակայ
 Գաւառներուն և մար: Բաշփէնց Գիւղի մօտ կը
 գտնուի Քանաւատի պատմական վանքը:

Չանգեղուքի Գաւառ: - Կը տարածուի Գարուդ
 լեռներէն մինչև Երասխ Գետ. ձին աստեմ կը թռչուէր
Սիւնիք: Սեփրող Գաւառն ունի 7800 ֆառ. ֆլմ.
 տարածութիւն, որուն մեծագոյն մասը կը պատկանի
 Հայաստանի Հանրապետութեան, իսկ փոքր մէկ մասը
 Ատրպէյ Ճանի:

Չանգեղուքի Գաւառը Գարուդ և Չարաքաղի լեռ-
 ներու մէջ ինկած և Բաղմաթի-խոր անտառով և հովիտ-
 ներով կտրատուած երկրամաս մըն է: Զորերու և
 ցեղանոց խումբերու կլիման տաք է. մայր տեղերը կա-
 են մշակելի բոյսերու զանազան տեսակներ. Բամ-
 պակ. Բրինձ. Խաղող և այլն: Պաշտպան մասերու ու
 մէջ կը ջրաղին երկրագործութեամբ: Լեռնային շր-
 ճաններու կլիման Բարեխառն է և առողջարար:

տուր գետին հովիտին մէջ կը գտնուէր Պափաճի քա-
ւառ-սփեր ուր կը գտնուէին Պաթարի ծածօր պղնձա-
հանքերը : Պափաճի մէջ կը գտնուէր պատմական
Կապան բերդ-աւազակը, որ ժն. քարուն Արմենայ
նահանգներուն ուստանն էր :

Չարգեշուրի հարաւ - Սրբ. մտնան կողմէ կը գտնու-
նուի ծակ Մեղրիի ջրվանդ. Մարիթեան մօտ .
որտեւ կերտած է Մեղրի քաւազակը, ջրվանդա-
ւան պարիսպները :

Եւրուր - Մարիթեան - Արաւիկալի - Պարախաշ

Հայաստանի հանրապետութեան արդի սահման-
ներէն քուրս կը գտնուին Սրբեղեան Հայաստանի
պատկանող Եւրուր - Մարիթեան, Արաւիկալի, Չե-
նայի Պարախաշի, Կարսի և Աւերմուր ուր ջրվանդներ
Այս վերջին երկու ջրվանդներ 1920 ի ճայ-թրխան
պատերազմէն յետոյ միացուեցաւ թիւրքիոյ . եւ
այժմ մաս կը կազմեն թրքահայաստանի :

1. - Եւրուր - Մարիթեան : - ինքնուր ջրվանդն է .
Ստրպէշեանի հովանաւորութեան տակ : Ունի
5000 քառ. ֆիւթ. տարածութիւն :

Եւրուր փոքր քաղաք մըն է . կ'ոռորուի Սրբեղե-
անի Արաւիկալի ջուրերով : Կըրնան շատ տափէ :

տուր ցետին հովտին մէջ կը գտնուէր Ղափաձի ցա-
ւառահը ուր կը գտնուէին Ղաթարի ծածօր պղնձա-
հաձերը: Ղափաձի մէջ կը գտնուէր պատմական
Կապան բերդախաղախը, որ Ֆե. Դարուն Ալեքսանդր
նահապետներու ուստանն էր:

Չարգեղուրի հարաւ - Սրեմոնեան կողմէ կը գտնու-
նուի ծառ Մեղրիի շրջանը. Մարիթեանի մօտ.
որտեւ կեդրոնն է Մեղրի Գիւղախաղախը, շրջապատու-
ած սյրիներով:

Եարուր - Մարիթեան - Սիւսիֆալախ - Ղարախաղ

Հայաստանի հանրապետութեան արդի սահման-
ներէն քուրս կը գտնուին Սրեմոնեան Հայաստանի
պատկանող Եարուր - Մարիթեանի, Սիւսիֆալախի, լեռ-
նային Ղարախաղի, Կարսի և Սուրմուշուրի շրջանները
Սիւսիֆալախի երկու շրջաններէ 1920 ի հայ-թրքական
պատերազմէ յետոյ միացուեցաւ թիւրքիոյ. եւ
այժմ մաս կը կազմեն թրքահայաստանի:

1. Եարուր - Մարիթեան: - ինքնավար շրջան մէն է.
Սիւրպէլեանի հովանաւորութեան տակ: Ունի
5000 քառ. ֆիւթ. տարածութիւն:

Եարուրը փոքր քաղաք մըն է. կ'ոռոգուի Սրեմոնեան
Սիւսիֆալախի ջուրերով: Կլիման շատ տաք է:

Տողովուրդէ կը զբաղէ հրիմմի մշակութեամբ:

Սարուրի կեդրոնն է Բաշ-Սորաշէն մեծ քիւղը, որ Երեւան-Նախիջևան երկաթուղիի գլխն վրայ շինուած է և շրջապատուած է խաղողի այգիներով և փառապատածներով:

Նախիջևան քաւառին կեդրոնն է Նախիջևան քաղաքը, որ Գէլպի Պարսկաստան տանող երկաթուղիին վրայ կը քանուի: Քաղաքը շրջապատուած է այգիներով: Բնակիչներն ալ մեծ մասամբ այգեգործութեամբ կը զբաղին: Նախիջևանը շատ հին քաղաք մըն է, ըստ աւանդութեան՝ Մոյսեայեան տը Երմեան է: Քաղաքին մօտերը ցոյց կուտան Մոյի գերեզմանը, որ «Մոյեան տապան» կը կոչուի:

Քաւառին յայտնի գիւղաքաղաքներն են Զուլթա, որ առեւտրական կեդրոն մըն է, երկաթուղիին վրայ շինուած: Օրտուպարտ, որ Բաշմարիւ այգիներուն, Նշանաւորի այստեղի խաղողն ու Պտուղները: Արուլիս՝ որուն բնակիչները խայեր են. Նոս կը քանուի ԲովմաՍուաքեղայ վանքի քիմին ու խաղողը նշանաւոր են:

2. Արապխալաք. — Այս քաւառը կը քանուի վրաստանի իշխանութեան տակ: Կը քանուի Լօռիի Երախապետի, լեռնային երկիր մըն է և 2800 քառ. ֆիւմ. տարածութիւն ունի:

1. զանապետ Բեկեշու թեան ձեռացոյն ձառն.
 2. Բոն 60 եղար եղի. Բայեք եւ. որոնք ձեռնու-
 3. րին երգոյն. ահ քաջաբանն: Եկիւն զան զարթ.
 4. Բայց ան ոչ քաջարի:

Գրաւար Ին Կերպած է Սխալայ Կարգաւ . որ 8 Եղաւ
 Եւսկիչ ու շք . Քոյերծայ Եղ :

Այս գրաւար ին իմակէն ծեր խելե կեանք մը
 Եւ վարեն, որոջ խելե կը խելան աննպատակ երկրա-
 ղորմա թեան:

[illegible]

Դարաբանդ, երբ և մահեր խաճառի. ինչ
 քան Դարաբանդ, որ և ինչպիսիք մեծացած մա-
 ւանքը կարծես: Եւ ինչպիսիք Դարաբանդ, որ և
 ինչպիսիք մեծ մաւանքը խաճառեր են:

Handwritten text:
 Die dreyßig Tage lang die Lande derer
 Vornehmsten Vornehmster Ungarn und der
Nachkommen und der offenen

Պարախաղն ալ Չարուր - Եսթրիկաւի անուն
 ինքնազար շրջան մըն է, Ստրալիցաւի Եղեանաւ
 րու յետեւ առաջ:

Պարախաղի լեռները մեծ մասամբ անտառներով
 և արօտներով է՝ շինուած են. անտառներու մէջ
 կան վաղարայծ, վարազ, ցուլ, աղու-խ, ճիւղերու-
 ինները Եսթրաւու ին ընտիր ձուկերով: Լեռնա-
 յին Պարախաղը ունի 72 Եղար Բառաւի. Բլժր-
 տարաւու-թիւն և 350 Եղար Բնակիչ. որոնք
 250 Եղարը խոյր են և մնացեալներն ալ՝ քա-
 թար, ցիւր-տ, Բրուս և Գերեմաւաղի, Պարախաղի
 և Զանգեշուրի խոյրը նշանաւոր են իրենց Բազա-
 թեամբը, անձաթու-թեամբն ու աղատաւորութեամբը:

Պարախաղն արիւսցեալու-թիւն ժամանակ. Պա-
 րախաղ կիսանկախ միւսից միւսին էր և երբ Բառաւի
 րու էր Եւր մեղիներով:

Կային Երեք Եւր մեղիութիւններ, որոնց իշխա-
 նութիւնը Ժառանգաւոր էր. այսինքն Երեք մե-
 ճին յետոյ՝ որոնք երբ յաջորդէր անոր, իրեն մեղի-
 ինը շարունակէր նշանաւոր Գարձաւ Դաւիթ
 Թէկը իր աղատաւորաւորութեամբով, որոնց մե-
 ճորէն միւսեաց աշխարհը կարճ ժամանակ մը
 ինքնիշխան Գարձաւ:

Լեռնային Պարախաղի Բնակիչները երբ զբաղու-

Հոգեւորացիք երկրագործութեամբ, այսինքն
 ինքեանք, անասնապահութեամբ և շերտապահ
 եւ թանկ:

Հետեւյիմ զարարալիքի բաժնուի շնորհա-
 ւաններու 1: - Տիրացի, 2. Չուշի, 3. Տեւան
 շիր⁴ 4. Գանձաւ:

Ղարաբաղի գլխաւոր քաղաքն էն, Գան-
 ձաւ, շինուած Գանձաւի քաղաքն էն երկրի և բաժ-
 նուած է երկու մասի. թրքական մաս և Վայք
 կան մաս: Անի 40 քաղաք բնակիչ: Քաղաքին
 կիսման շատ վատաւ որ իւր մասը շատ տաք էր:

Չուշի, որ լեռան մի վրայ շինուած է, քորթե-
 րու և ճեղքախորտ և տուրքի կերպով մի կը կան-
 րուի. եւս կը մտնի Ղարաբաղի առաջնորդը:

ՍՈՐԵՒՄՆԵՐՆ ԿԱՐԹՐԿԵԿԵՆ ՀԱՅԿԱՍԿՆ

Պատմական Գայանաւանք. ինչպէս
 քաղաք, բաժնուած էր երկու մասի. թրքական
 կամ Սիւն-Ստան Գայանաւանք, իսկ արեւելեան կամ
 Սիւն-Երեւան Գայանաւանք, և Ղարաբաղեան Գայանա-
 ւանք: Պատմական Գայանաւանք երկու մասի
 բաժնուած էր. Սեւ-Վայք և Քոյն-Վայք:

Ան. Սեմ Շաշիք աւել ք 15 մականոց որոնք էին.
 1.- Բարձր Շաշի, 2.- Զորորդ Շաշի. 3.- Աղածիքի.
 4.- Տաքաւ Բերան. 5.- Անի. 6.- Կարճէ Կամ
 Կորուսաց Աշխարհ. 7. Պարսկանի. 8. Գաւ-
 աւաքաւ. 9. Սիւնիք, 10. Արջաւ. 11. Կայ-
 աւաքաւ. 12. Պաւ. 13. Կաւաք. 14. Շաշի
 և 15. Կարաւաւ:

Բն. Փոքր Շաշիք աւել ք խոյ մականոց որոնք էին
 1.- Աւաշիք Շաշի. 2. Կորորդ Շաշի. և 3. Կորորդ
 Շաշի:

Սրբաւորն Կամ Արևմտեան Շաշաւաւն
 Կր Գաւաւ մաշի Պաւ Կամ Շաշաւաւն Սեմ
 Գոյն Սաւ. ուր Կամ Սեմ Կայ մականոցներ.
 Բարձր Շաշի ակոյգաւ Բերան Շաշի. Շաշի. Կայ-
 որդ Շաշի. Աղածիքի, Տաքաւ Բերան, Անի.
 Կարճէ, Շաշի. Գաւաւաւաւ Կամ Սեմ Սաւ.
 Կաւաքի և Կարաւաւն Սեմ Սաւեր. Շաշի
 Աղածիքի. որոնք արեւմտեան Շաշաւաւն
 Կամ Արևմտեան մականոցներ անուանուի:

Սեմ Սաւ. - Սրբաւորաւաւ Կր արաւաւ և արեւ
 Շաշաւաւն ակումներն արեւ Արևմտեան և Պաւ-
 աւաւն լեւներն արեւ Տաքաւ Կամ
 Կարաւաւն լեւներ:

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0012497

ЦЕНА

11

13786